

Katarzyna Jędraszczyk
(Gniezno)

**CERKIEW W ŻYCIU SPOŁECZNO-POLITYCZNYM UKRAINY
W LATACH 1991–2010**

Abstract

There is no single dominant religion with which most of the populace would identify. The churches are largely regional in nature. The Ukrainian Orthodox Church — Kyiv Patriarchate, and the Ukrainian Orthodox Church — Moscow Patriarchate, have become, for the politicians as well as for the people, the symbols of two “Ukrainian projects”. Their simultaneous functioning for almost twenty years, have become intertwined in the process of formation of a political nation, which subsumes all identities of the post-Soviet territory of Ukraine. The fact that certain politicians equate the issue of belonging to a particular denomination with the problem of loyalty to one’s own state, obstructs the dialogue among orthodox churches and does not benefit social consolidation.

Keywords

Ukraine, Orthodox Church, church-state relations, religious policy, national church

Ukraina jest krajem wielowyznaniowym. Około 60% społeczeństwa ukraińskiego uważa się za osoby wierzące, 15% za niewierzące lub ateistów, pozostali mają kłopoty z zakwalifikowaniem się do jednej z grup¹. Choć żadna religia nie obejmuje większości społeczeństwa, uznać należy, iż najsilniejsze wpływy ma Cerkiew prawosławna, pod którym to pojęciem rozumiemy trzy jej odłamy funkcjonujące obecnie na Ukrainie — Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego (37,8% spośród wierzących)², Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego (28,7%) oraz Ukraińską Autokefaliczną Cerkiew Prawosławną (1,6%). Duże znaczenie ma Kościół grekokatolicki (18,6%), wyznania protestanckie (7,8%), muzułmanie (1,8%) i Kościół rzymskokatolicki (1,6%)³. Za najsilniejszą instytucjonalnie uznać należy Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego⁴.

¹ Sondaż przeprowadzony w 2000 roku przez Centrum im. Razumkova, patrz: *Nacjonalna bezpeka i oborona* 10, 2000, s. 58.

² Często używanym w literaturze określeniem jest Ukraińska Cerkiew Prawosławna. Jest to precyzyjna nazwa, bowiem dla kanonicznej Cerkwi ukraińskiej nie ma innego patriarchatu niż moskiewski. Dla przejrzystości wywodu w opisie dotyczącym wydarzeń po 1992 r. na określenie Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej (w jedności z patriarchatem moskiewskim) używana będzie nazwa Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego.

³ Pozostałe konfesje to ok. 0,7% wyznawców. W tym sondażu jako wyznanie protestanckie kwalifikowani są Świadkowie Jehowy. Badanie dotyczy całego społeczeństwa (także dzieci i młodzieży). W odniesieniu tylko do osób dorosłych badanie przedstawia się następująco: UCP PM 15,4%, UCP PK 11,7%, Kościół grekokatolicki 7,6%. Oznacza to, że żadna z konfesji nie obejmuje nawet 1/6 części dorosłych obywateli Ukrainy. Badanie zlecone przez Kościół grekokatolicki firmie Ukrainian Sociology Serwis 5–11.11.2003, patrz: http://www.old.risu.org.ua/ukr/study/research_conference/churchsocialres/, (12.01.2011); wcześniejsze badania — sondaż agencji Sosisa-Gallupa 1998 rok prezentuje inne proporcje: Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego 7,5%, Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego 20,4%, Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna 1,8%, Kościół grekokatolicki 6,3%; według innego sondażu z 1997 r. — 65,7% społeczności Ukrainy uważa się za wierzących, z czego 12,3% Ukraińska Cerkiew Patriarchatu Moskiewskiego (kolejne 11,6% uważa się za członków Cerkwi prawosławnej — po prostu — więc w większości należy ich zaliczyć do wiernych związanych z Patriarchatem Moskiewskim), 43% to wierni Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego, 4% — Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej, 14,3% — grekokatolicy, za: A. Wilson, *Ukraińcy*, Warszawa 2002, s. 366 i 251.

⁴ Według danych z 1.01.2005 r.: liczba wspólnot (*hromad*) na terenie Ukrainy UCP PM — 10566, UCP PK — 3484, UACP — 1172, Grekokatolicy 3386; zakonów: UCP PM — 158, UCP PK — 36, UACP — 5, Grekokatolicy — 93; duchownych: UPC PM — 8936, UPC PK — 2693, UACP — 702, Grekokatolicy — 2103. Patrz: strony internetowe Religijno-Informacyjnej Służby Ukrainy <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr2005/> (12.04.2005.)

Autokefaliczność⁵ ukraińskiego prawosławia ma na Ukrainie swoją tradycję. Wprowadzona z inspiracji działaczy duchownych i świeckich w 1919 roku, przetrwała do 1934 roku, kiedy to Rosyjska Cerkiew Prawosławna podjęła decyzję o likwidacji ukraińskiej autokefalii i włączeniu podległych jej parafii w skład cerkwi rosyjskiej. Podczas drugiej wojny światowej autokefalia została odtworzona. Hierarchowie Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej w większości zaangażowali się w poparcie okupantów hitlerowskich i po wojnie musieli opuścić Ukrainę. Autokefaliczny odłam zachował się głównie wśród diaspory ukraińskiej (zwłaszcza w Kanadzie i USA)⁶.

Na zachodzie Ukrainy (obwód lwowski, iwanofrankowski, tarnopolski, zakkarpacki) dominującym wyznaniem była religia grekokatolicka. Stała się ona istotnym elementem budzenia i utrwalania świadomości narodowej, a potem oporu wobec komunizmu. Po zdelegalizowaniu Kościoła grekokatolickiego w 1946 roku, unicy zmuszeni zostali do przejścia w struktury podziemne.

W Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej spośród wyznań Kościoła wschodniego władze tolerowały jedynie Rosyjską Cerkiew Prawosławną. Ostatnim egzarchą patriarszym i metropolitą Kijowa za czasów radzieckich był abp Fiłaret (Mychajło Denysenko)⁷. Egzarchat ukraiński był podstawowym źródłem dochodów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, tu także działała większość wszystkich parafii tego Kościoła (ok. 65%). Z USRR pochodziła też większość duchownych⁸. Tak jest zresztą do dzisiaj.

Pod koniec lat 80. XX wieku alternatywą dla agresywnego ateizmu stawało się prawosławie. Demokratyzacja życia społecznego i tworzenie się zrębów społeczeństwa obywatelskiego w czasie *pieriestrojki* odbywały się przy współudziale Cerkwi prawosławnej. Okres ten, jak i początek lat 90. łączył się z nagłym odrodzeniem religijności i wzmożonym zainteresowaniem sprawami du-

⁵ Autokefaliczność czyli niezależność lokalnych kościołów. W styczniu 1919 r. autokefalię Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej ogłosił Dyrektoriat Ukraińskiej Republiki Ludowej. W październiku 1921 r. Wszechukraiński Sobór Prawosławny również ogłosił autokefalię. Początkowo władze radzieckie wspierały niezależność UCP. Pod ich wpływem w 1923 r. sobór Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej uznał autokefalię ukraińskiego prawosławia. W styczniu 1930 r. pod przymusem zdecydowano o samorozwiązaniu Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej. W 1934 r. Rosyjska Cerkiew Prawosławna odebrała UACP autokefalię.

⁶ W. Pawluczuk, *Ukraina. Polityka i mistyka*, Kraków 1998, s. 134–138.

⁷ Później główny inicjator stworzenia Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego. Postać kontrowersyjna. Fiłareta podejrzewano o malwersację majątku dawnej Cerkwi prawosławnej, finansowanie bojówek nacjonalistycznych UNA–UNSO, współpracę z KGB.

⁸ Wyznania religijne na Ukrainie, *Biuletyn Ukraiński* 8–9, sierpień–wrzesień 1994.

chowymi. Gwałtownie zwiększyła się liczba wiernych wyznań tradycyjnych, jak i członków ruchów religijnych mało dotychczas popularnych na Ukrainie. Powstawały też rozmaite sekty i ruchy, w tym specyficzne dla Ukrainy jak np. RUNWira⁹.

ROZŁAM PRAWOSŁAWIA UKRAIŃSKIEGO

Na początku lat 90. XX wieku można było zaobserwować proces kształtowania się specyficznej formy obecności religii w życiu społeczno-politycznym Ukrainy. Wyznanie było czynnikiem różnicującym poszczególne regiony Ukrainy, a władze polityczne często podtrzymywały te podziały i wspierały te konfesje, które w danym regionie posiadały najwięcej wyznawców — i tak na zachodniej Ukrainie taką konfesją był Kościół grekokatolicki (unici) w centrum i na Wołyniu — Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego, na południu i wschodzie — Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego. Złożoną sytuację religijną komplikował dodatkowo silny wpływ islamu na Krymie (Tatarzy krymscy) i pewna specyficzność ukraińskiego Zakarpacia¹⁰. Istniały obawy, że Kościoły mogą stać się jedną z podstawowych przyczyn ewentualnych separatyzmów na Ukrainie i rozpadu nieokrzepłej jeszcze państwowości. Warto jednak podkreślić, iż także etniczni Ukraińcy nie są zjednoczeni w wierze, wielu z nich przynależy do Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej związanej z patriarchatem w Moskwie. Wybór religii wydaje się zależeć bardziej od uwarunkowań historyczno-geograficznych niż pochodzenia etnicznego czy języka¹¹.

⁹ Skróót od Ridna Ukrainśka Nacjonalna Wira. Jest określana jako niechrześcijańska religia ukraińska. Jej twórcą był Lew Syłenko. RUNWira to system religijny oparty na logice i rozległych studiach z zakresu historii, archeologii, religioznawstwa. Jedyńm prawdziwym Bogiem Ukraińców jest Dażboh. Syłenko o systemie tym pisze: „RUNWira — religia wierności Ojczyźnie. Kult Przodków i doskonalenia Jestestwa”. Osią doktryny są wykreowane przez Syłenkę dzieje Ukrainy, jej wielka przeszłość i boska misja w przyszłości. To, co istotne w dziejach dokonało się na Ukrainie i przez Ukraińców; szerzej patrz: W. Pawluczuk, *Ukraina*, s. 169.

¹⁰ Zachód postrzega się jako teren o dominującym wpływie chrześcijaństwa zachodniego (Kościół grekokatolicki i katolicki), Zakarpacie natomiast jako teren o silnych historycznych tendencjach promoskiewskich i rusofilskich, a także wysokiej religijności wśród ludności prawosławnej.

¹¹ A. Wilson, *Ukraińcy*, s. 252.

W styczniu 1990 roku Rosyjska Cerkiew Prawosławna przyjęła decyzję o samorządności Cerkwi ukraińskiej. Ukraiński odłam Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w październiku 1990 roku przemianowano na Ukraińską Cerkiew Prawosławną. Na początku 1991 roku Sobór Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej w Kijowie przyjął postanowienie o pełnej niezależności (autokefalii)¹² i zgodnie z zasadą, że zgodę na autokefalię wyraża „cerkiew-matka”, poprosił w tej sprawie o zgodę cerkiew rosyjską. Ze względu na duże znaczenie Cerkwi ukraińskiej Rosyjska Cerkiew Prawosławna sprzeciwiła się tej decyzji¹³. Na czele Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej stał wówczas metropolita Fiłaret.

Sytuację komplikował sam prezydent Leonid Krawczuk oraz politycy orientacji demokratycznej¹⁴, sprzyjający tworzeniu „kościół narodowego”. Prezydent Krawczuk wspierał koncepcję, w myśl której Cerkiew prawosławna powinna ulec „unarodowieniu”, a następnie połączyć się z Ukraińską Autokefaliczną Cerkwią Prawosławną. Taki Kościół miał być narzędziem pomocnym w szybszej ukrajinizacji społeczeństwa i służyć jego konsolidacji. Stanowisko to coraz silniej popierał metropolita Fiłaret. Kolejna prośba o przyznanie Cerkwi ukraińskiej statusu autokefaliczności, złożona na początku 1992 roku, stała się przyczyną rozłamu w Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej. Część biskupów wykorzystwała prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa Fiłaretowi. Przeciwnicy Fiłareta i uniezależniania się Cerkwi ukraińskiej od Moskwy spotkali się na naradę w kwietniu 1992 roku w Żytomierzu, uzyskując poparcie Cerkwi rosyjskiej. W maju 1992 roku w Charkowie odbył się Sobór Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej, który zdjął metropolitę Fiłareta z funkcji głowy Cerkwi ukraińskiej i mianował na to miejsce metropolitę rostowskiego i nowoczerkaskiego Wołodymyra (Sabodana)¹⁵. Fiłareta pozbawiono wszystkich godności i święceń, ale nadal cieszył się on poparciem władz państwowych.

¹² Uzyskanie statusu cerkwi autokefalicznej w wypadku Ukrainy powinno odbyć się w określonym trybie — ogłoszenie tego faktu przez Sobór Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i uznanie przez wszystkie autokefaliczne cerkwie prawosławne z patriarchatem konstantynopolskim i moskiewskim na czele. Patrz: W. Sereda, W poszukiwaniu pojednania, Biuletyn Ukraiński 7/8 (19/20) 1995, s. 13–15. Statut Cerkwi Prawosławnej mówił, iż jest ona niezależna i samorządna.

¹³ Utrata metropolii kijowskiej, oprócz utraty źródeł dochodu i pomniejszenia tzw. terytorium kanonicznego, jest równoznaczna z utratą prestiżu (związanego np. z prawem do sukcesji po Cerkwi Rusi Kijowskiej i utratą autorytetu najstarszej cerkwi w świecie słowiańskim).

¹⁴ M.in.: I. Dracz, D. Pawłyczko, Ł. Skoryk.

¹⁵ W. Pawluczuk, Ukraina, s. 131–132.

W czerwcu 1992 roku przeprowadzono sobór mający zjednoczyć zwolenników autokefalii skupionych wokół Fiłaretę oraz Ukraińską Autokefaliczną Cerkiew Prawosławną. Do całkowitego zjednoczenia Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego z Ukraińską Autokefaliczną Cerkwią Prawosławną jednak nie doszło. Część kleru i związanych z nim parafii opowiedziało się po stronie Fiłaretę, pozostali wraz z patriarchą Mstysławem (głową Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej) nie zaakceptowali zjednoczenia wymuszonego przez Fiłaretę i władze świeckie. Znaczna część „autokefalistów” uznała autorytet patriarchy Mstysława i utrzymała odrębność swej Cerkwi. Wybrany korespondencyjnie na głowę „nowej” Cerkwi patriarcha Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej Mstysław, nie chciał początkowo uznać decyzji o zjednoczeniu z Cerkwią Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego, ale pod wpływem prezydenta Krawczuka, który przekonał go o doniosłości tego wydarzenia, Mstysław zmienił swoje stanowisko. Po jego śmierci w 1993 roku funkcję patriarchy przejął Wołodymyr (Romaniuk), który w przeszłości przez dziewiętnaście lat był więźniem łagrów sowieckich¹⁶. W lipcu 1995 roku, po śmierci patriarchy Wołodymyra, jego miejsce zajął metropolita Fiłaret. Spowodowało to następny rozłam wśród hierarchów i wiernych Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego. Część przeciwników Fiłaretę przeszła do Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej¹⁷.

W 1992 roku utworzono niezależną od Patriarchatu Moskiewskiego, Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego. W efekcie więc zamiast jednej Cerkwi „narodowej” do dziś funkcjonują trzy konfesje prawosławne, którym wciąż trudno się porozumieć¹⁸.

¹⁶T. Szyszlak, Trony i ołtarze. Polityka i religia na Ukrainie, *Więź* 7(585), 2007, s. 84.

¹⁷W 1992 roku Fiłaret został wykluczony ze stanu kapłańskiego przez Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego. Krytykowano jego powiązania z KGB, rzekome malwersacje pieniędzy cerkiewnych, życie w konkubinacie i dochowanie się w tym związku trojga dzieci. Wreszcie posądzano o sabotowanie dialogu ekumenicznego, jaki prowadził Wołodymyr (Romaniuk). Wołodymyr zmarł w niejasnych okolicznościach, a krytycy Fiłaretę sugerowali jego związek z tym faktem. W 1990 roku Fiłaret był poważnym kandydatem na nowego patriarchę Moskwy.

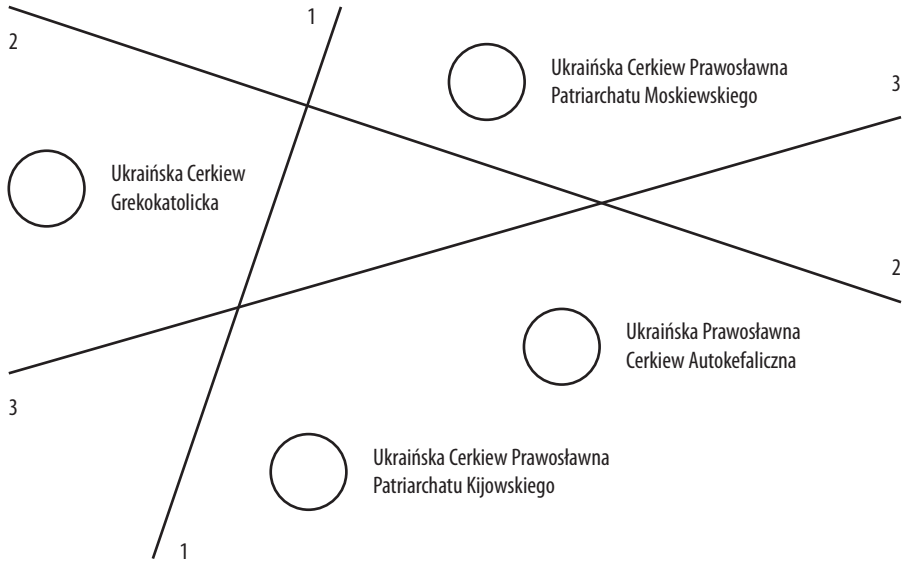
¹⁸A. Wilson, *Ukraińcy*, s. 249.

ŹRÓDŁA KONFLIKTÓW WYZNANIOWYCH W KOŚCIOŁACH OBRZĄDKU WSCHODNIEGO NA UKRAINIE

Ponowna legalizacja Kościoła grekokatolickiego po spotkaniu Michaiła Gorbaczowa z Janem Pawłem II w grudniu 1989 roku oraz odrodzenie Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej po Wszzechukraińskim Soborze zwołanym do Kijowa w 1990 roku, stały się początkiem podziałów i konfliktów religijnych na Ukrainie, wynikających w dużej mierze ze stopniowej utraty „monopolu wyznaniowego” przez Cerkiew związaną z patriarchatem w Moskwie. Wierni Ukraińskiej Cerkwi Grekokatolickiej oraz Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej uważali, że ponowna legalizacja ich konfesji jest realizacją niezbywalnych praw i sprawiedliwością dziejową. Bywa jednak, że duchowieństwo i wierni Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego upatrują w tym fakcie raczej polityki ofensywy Kościoła rzymskokatolickiego na swoim terenie kanonicznym oraz, w przypadku Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej kojarzącej się z diasporą ukraińską, umacniania się obcych wpływów, głównie amerykańskich, na Ukrainie. Sam fakt zakazu działalności Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej wydany w 1930 roku oraz tzw. „samorozwiązania” Cerkwi grekokatolickiej w 1946 roku jest niejednokrotnie przez prawosławnych patriarchatu moskiewskiego interpretowany jako akt pozytywny, prowadzący bowiem do ukrócenia tendencji rozłamowych i nacjonalistycznych w Cerkwi prawosławnej. To samo wydarzenie obie zdelegalizowane Cerkwie postrzegają jako brutalny atak ze strony państwa i prozelityzm Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego, która dzięki współpracy z władzami komunistycznymi zdołała zwiększyć swe wpływy na terenie, na którym dużym autorytetem cieszyła się Cerkiew grekokatolicka.

Warto w tym miejscu wskazać systematyzację problemu przedstawioną przez Myrosława Marynowycza¹⁹. Wyznaczył on trzy linie konfliktów w Kościołach tradycji bizantyjskiej, uznających się za spadkobierców dawnej Cerkwi Rusi Kijowskiej:

¹⁹M. Marynowycz, Rol Cerkow u budiwnyctwi postkomunistychnoho suspilstwa w Ukrajinі, Ji 22/2001, <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/marynowych.htm>.

Ryc.1. Źródło za: M. Marynowycz, Rol Cerkow u budiwnyctwi postkomunistycznoho suspilstwa w Ukraini, Ji 22/2001, wersja elektroniczna artykułu: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/marynovych.htm> (22.12.2010)

1. Ukrainańska Cerkiew Grekokatolicka — Ukrainańska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego, Ukrainańska Prawosławna Cerkiew Autokefaliczna, Ukrainańska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego,

Tło tych napięć jest, rzecz by można, tradycyjne, bo związane z interpretowaniem przez Cerkiew prawosławną unii brzeskiej z 1596 roku jako aktu burzącego jedność prawosławnych i agresywny prozelityzm Kościoła rzymskokatolickiego. W 1946 roku zorganizowany przez NKWD „pseudosobór”, jak go określają grekokatolicy, zdecydował o „samorozwiązaniu” Cerkwi grekokatolickiej, a jej majątek przekazano Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Na początku lat 90. XX wieku, wobec ponownej legalizacji Cerkwi grekokatolickiej, problem zwrotu dóbr stał się głównym źródłem napięć religijnych na Ukrainie.

2. Ukrainańska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego — Ukrainańska Cerkiew Grekokatolicka, Ukrainańska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna, Ukrainańska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego.

Konflikt w dużej mierze ma podłoże polityczne, gdyż argumentami w tym sporze są podziały na cerkwie „narodowe” i „obcą”. Ukrainańska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego utożsamiana jest przez Cerkwie „narodowe” z interesami Rosji i tendencjami imperialnymi. Zarzut ten odpierany jest argu-

mentem o „uniwersalności i ponadetniczności Cerkwi”. Patriarchat moskiewski argumentuje w ten sposób szkodliwość tworzenia odrębnej Cerkwi dla Ukrainy.

3. Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego, Ukraińska Cerkiew Grekokatolicka — Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna, Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego.

Podstawowym argumentem w tym sporze jest problem kanoniczności. Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego i Ukraińska Cerkiew Grekokatolicka są kościołami kanonicznymi. Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna i Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego deklarują swój niezależny status, ale jak dotąd nie zostały one formalnie uznane przez Patriarchat Moskiewski.

Pierwsze próby rozwiązania konfliktów religijnych pojawiły się już w 1990 roku. Rada Najwyższa USRR zwróciła się: „Do wiernych i duchowieństwa wszystkich konfesji, które funkcjonują na terenie Ukrainy”, a Komitet Centralny Komunistycznej Partii Ukrainy ogłosił rezolucję zatytułowaną: „O stosunku KC Komunistycznej Partii Ukrainy do religii, kościoła, wiernych, o wykorzystaniu konfliktów pomiędzy religiami do celów politycznych”. W 1991 roku Rada Najwyższa Ukrainy wysunęła propozycję zwołania soboru, który poszukałby metody wyjścia z sytuacji konfliktowych. Słabość tego przedsięwzięcia tkwiła zapewne w fakcie przejęcia inicjatywy przez państwo, a nie przez samych wiernych czy przedstawicieli duchowieństwa. W listopadzie 1991 roku poważnie rozważano stworzenie ministerstwa ds. religii, ale konieczność mianowania na stanowisko ministra osoby, która byłaby naturalnie przedstawicielem którejś z konfesji, nie wydawała się dobrą metodą rozwiązania problemów. Najbardziej efektywna okazała się koncepcja Leonida Krawczuka powołania ogólnoukraińskiego forum, które odbyło się 19–20 listopada 1991 roku. W posiedzeniach uczestniczyli przedstawiciele szesnastu konfesji, około 2000 duchownych i wiernych. Forum można określić jako pierwszą próbę aktywnego poszukiwania kompromisu w kwestii religii, zainicjowaną przez władze ukraińskie. Najlepsze jednak efekty przyniosły lokalnie organizowane modlitwy i spotkania wiernych różnych wyznań²⁰.

²⁰N. Belikowa, Miżkonfesijni konflikty w Ukrajanii ta poszuk szljachiw jich podolańnja (90-i roky XX stolittia), http://www.iai.gov.ua/_u/iai/dtp/CONF/7/articles/sec2/s2a1.html (21.04.2006), wg danych przytoczonych przez Wiktora Jelenśkiego, w 1990 r. było 1318 punktów zapalnych, w 1991 r. — 977, w 1994 r. — 600, w 1997 r. — 446, w 2000 r. — 258. Patrz: W. Jelenśkij, Protystojannia w ukrajinśkomu prawosławji jak konflikt idenycznostej, Ljudyna i swit 6, 2000, s. 2.

Najwięcej sporów religijnych w latach 90. XX wieku odnotowano na Wołyniu i Zakarpaciu. Konflikty te dotyczyły przede wszystkim spraw związanych z prawem do użytkowania świątyń i korzystaniem z majątku kościelnego. Niejednokrotnie lokalne władze sprzyjały konkretnym konfesjom. Uogólniając, można stwierdzić, że na zachodniej Ukrainie miejscowa władza podejmowała zwykle decyzje na korzyść Cerkwi grekokatolickiej, na wschodniej Ukrainie natomiast preferowano Cerkiew Patriarchatu Moskiewskiego, a Cerkiew grekokatolicka, Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego i Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna zwykle stały na przegranej pozycji w sporach o świątynie. Apogeum tych konfliktów przypadło na lata 1990–1991 (było ich blisko 3000)²¹. Pod koniec lat 90. XX wieku sytuacja uległa ustabilizowaniu, choć w dalszym ciągu media informowały o ostrych sporach. Problem w dużej mierze rozwiązano przez prawodawstwo, wskazujące na konieczność korzystania ze spornych budynków przez pretendujące wyznania²². Nie bez znaczenia dla złagodzenia sporów religijnych był także czynnik związany z ogólnym kryzysem gospodarczym. Potwierdziły to badania przeprowadzone przez religioznawców Instytutu Filozofii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w 1994 roku. Respondenci uznali, iż podstawową przyczyną sporów religijnych jest kwestia prawa do dysponowania świątyniami i majątkiem kościelnym (55,2%), w dalszej kolejności kryzys, bałagan prawny i niekompetencja urzędników, ingerencja partii politycznych w sprawy religijne. Tylko 22% wskazało na czynniki doktrynalne²³.

Znamiennym wydarzeniem, które jednak okazało się bezskuteczne w walce o przewyciężenie sporów religijnych na Ukrainie, było spotkanie delegacji

²¹ H. Kasjanow, *Ukraina 1991–2007. Narysy nowitnoji istoriji*, Kyjiw 2008, s. 137.

²² Rozporządzenia Prezydenta Ukrainy pro powernennja religijnym orhanizacijam kulturnoho majna (22.06.1994 r. Nr 53/94–rp); Postanowa Kabinetu Ministriw Ukrainy pro wykorystannija kulturnych sporud – wyznanych pamjatok architektury, jaki ne pidljahajut' peredaci u postijne korystuwannja religijnym orhanizacijam (9.08.2001 r. Nr 1005); Postanowi Kabinetu Ministriw Ukrainy pro umowy peredaci kultowych budiwel — wyznacznych pamjatok architektury religijnym orhanizacijam (14.02.2002 r. Nr 137). Początkowo budowle te zwracano bez żadnych podstaw prawnych, za pośrednictwem miejscowej władzy i na prośbę konkretnych parafii. Prezydent Kuczma wydał w 2002 roku dekret, który zobowiązywał Radę Ministrów Ukrainy do utworzenia wspólnej Komisji z przedstawicielami Kościołów i związków wyznaniowych, która miałaby decydować o przekazywaniu budowli sakralnych organizacjom religijnym za: T. Szyszlak, *Trony i ołtarze*, s. 87.

²³ Badania przeprowadzono wśród 1100 wiernych różnych wyznań na terenie całej Ukrainy, Miżkonfesijni konflikty w Ukraini: przyczyny i naslidky, *Ljudyna i swit* 9/1995.

Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego i Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego oraz przedstawicieli Cerkwi grekokatolickiej, zorganizowane z inicjatywy fundacji „Pro Oriente” w Wiedniu w lipcu 1998 roku. Hierarchowie zdecydowali o konieczności rychłego rozwiązania konfliktów metodami pokojowymi. Wydarzenie to, choć nie przyniosło szybkich i realnych korzyści, warte jest podkreślenia ze względu na rzadko praktykowane rozmowy grekokatolików z prawosławnymi Patriarchatu Moskiewskiego. Dotychczas hierarchowie prawosławni rozmawiali o sprawach grekokatolików przez Watykan.

Obecnie konflikty są już mniej ostre niż kilka lat po ogłoszeniu niepodległości. Ma to zapewne także związek z ogólnym spadkiem religijności i zainteresowania sprawami religii. Tendencje zjednoczeniowe są jednak wciąż żywe i dotyczą zwłaszcza Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej i Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego, które łączy zarzut niekanoniczności i idea stworzenia Kościoła „narodowego”.

STOSUNKI PAŃSTWO — CERKIEW PRAWOSŁAWNA

Współcześnie mówić można o trzech najczęstszych modelach relacji państwo — Kościół. Model protektoratu polega na instrumentalizacji roli Kościoła przez państwo. Kościół wykorzystywany jest do realizacji polityki państwa i jest od niego zależny. Model separatyzmu przewiduje sytuację odmienną — państwo jest oddzielone od Kościoła i spraw religii. Żadna ze stron nie aspiruje do bycia ważniejszą i każda zachowuje odrębność. Wreszcie model kooperacji, polegający na współpracy państwa i Kościoła w imię realizacji ważnych celów społecznych²⁴.

Ustawodawstwo ukraińskie gwarantuje realizację drugiego z wymienionych modeli — odrębności w relacjach państwo — Kościół²⁵. W myśl artykułu 35. Konstytucji Ukrainy z 1996 roku: „Kościół i organizacje religijne są oddzielone od państwa, a szkoła od Kościoła. Żadna religia nie może być uznana przez państwo za panującą”. Zgodnie z tym samym artykułem: „Każdy ma prawo do

²⁴Nacjonalna безпеka i oborona 3, 2004, s. 2.

²⁵Z badań przeprowadzonych w roku 2000 i 2007 przez Centrum im. Razumkova w Kijowie wynika, że zwiększa się liczba osób popierających rozdział Kościoła od państwa. W roku 2000 za takim rozwiązaniem opowiadało się 36,4% respondentów, w 2007 roku już 46,9%. Patrz wyniki badań także w poszczególnych regionach: Nacjonalna безпеka i oborona 8, 2007, s. 38.

swobodnego wyboru światopoglądu i wyznania”. W praktyce jednak państwo, a raczej politycy, często manipulują kwestią religii i wykorzystują, zwłaszcza prawosławie i tkwiące w nim podziały, dla doraźnych celów. Cerkiew cieszy się wciąż największym autorytetem społecznym wśród organizacji i instytucji, jednak jej podatność na działania polityczne prowadzi do stopniowej utraty zaufania społecznego²⁶.

Kwestie stosunków państwo — Kościół (organizacje religijne) reguluje ustawa „O swobodzie sumienia i organizacjach religijnych” z 1991 roku²⁷ kilkakrotnie później modyfikowana²⁸. Ustawa gwarantuje swobodę wyznania, równość obywateli bez względu na ich przekonania religijne, odrębność Kościoła i państwa, a także reguluje sposób rejestracji Kościołów i organizacji religijnych²⁹.

Wielokrotnie w latach 1991–2010 zmieniały się organy państwowe zajmujące się kwestiami wyznaniowymi. Do 1994 roku była to Państwowa Rada ds. Religii. W związku z rozłamem w Cerkwi, prezydent Leonid Kuczma zdecydował o jej rozwiązaniu i kwestie religijne przydzielono Ministerstwu Narodowości, Migracji i Religii. W 1995 roku ze struktury ministerstwa wydzielono Państwowy Komitet Ukrainy ds. Religii (centralny organ administracji w strukturze Rady Ministrów). Zgodnie z zapisami „O wolności sumienia i organizacji religijnych” miał to być organ tworzony przez Gabinet Ministrów Ukrainy. W praktyce jednak powołał go i reorganizował od 1995 roku Prezydent. Państwowy Komitet Ukrainy ds. Religii funkcjonował do 20 kwietnia 2005 roku³⁰. Decyzją prezydenta Wiktora Juszczenki

²⁶Według badań Centrum im. Razumkowa w Kijowie w latach 2000–2004 Cerkiew cieszyła się najwyższym poziomem zaufania społecznego — 22–23%, dla porównania: organizacje społeczne i związki zawodowe — 4–7%, rząd — 11%, parlament — 7%), patrz: Nacjonalna bezpeka i oborona 3, 2004.

²⁷Pro swobodu sowitsi ta relihijni orhanizaciji, Zakon Nr 987–XII wid 23.04.1991, <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> (21.04.2006).

²⁸Patrz np.: Pro wnesennja dopowneń i zmin do Zakonu Ukrajinśkoji PSR pro swobodu sowitsi ta relihijni orhanizaciji, Zakon Nr 3795–XII wid 23.12.1993, <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

²⁹Patrz m.in.: artykuł 1–6, 14, 15 Zakon Nr 987–XII wid 23.04.1991 Pro swobodu sowitsi ta relihijni orhanizaciji, <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> (21.04.2006).

³⁰Ukaz Prezydenta Ukrainy pro Położenia pro Derżawnyj komitet Ukrainy u sprawach relihij (14.11.2000 r. Nr 1229/2000); Ukaz Prezydenta Ukrainy Pytannia Ministerstwa junostyciji Ukrainy, (20.04.2005 r. Nr 701/2005) — pro likwidaciju Derżawnoho komitetu u sprawach relihij (26.05.2005 r. Nr 390/2005); Postanowa Kabinetu Ministriw Ukrainy pro zatwerdżennia

w 2005 roku kompetencje zlikwidowanego organu w dużej mierze przejął Państwowy Departament ds. Religii działający w ramach Ministerstwa Sprawiedliwości Ukrainy³¹. Zwolennicy tej reorganizacji podkreślają znaczenie uporządkowania prawnego i bezcelowość istnienia struktury strzegącej zasad, które powinny być standardem demokracji. Przeciwnicy wskazują na niebezpieczeństwo przejścia departamentu do roli organu administracyjnego wpływu na środowisko religijne i silniejszego upolityczniania tej struktury. W listopadzie 2006 roku Państwowy Departament Ukrainy ds. Religii został zlikwidowany. Zreorganizowano Państwowy Komitet Ukrainy ds. Narodowości i Migracji — do jego kompetencji weszły sprawy wyznaniowe. W lutym 2007 roku utworzono Państwowy Komitet Ukrainy ds. Narodowości i Religii, którego prace koordynował wicepremier³². Po blisko czteroletniej działalności komitet został rozwiązany, a jego uprawnienia przekazano Ministerstwu Kultury Ukrainy³³. Prezydent Wiktor Janukowycz powołał Państwowy Komitet Ukrainy ds. Narodowości i Religii.

Oprócz instytucji o charakterze państwowym od grudnia 1996 roku funkcjonuje Ogólnoukraińska Rada Kościołów i Organizacji Religijnych³⁴, która pełni rolę pośredniczącą i opiniującą w kwestiach wyznaniowych oraz pomaga w utrzymaniu właściwych relacji pomiędzy państwem a Kościołami (organizacjami religijnymi)³⁵. Do zadań rady należy m.in.: dialog międzyreligijny, przygotowanie wspólnych propozycji udoskonalających ustawodawstwo w zakresie swobody wyznania i organizacji religijnych. W jej skład wchodzi przedstawiciele związków wyznaniowych zarejestrowanych na Ukrainie, a podstawą do włączenia w skład rady jest m.in. pozytywne rozpatrzenie wniosku przez jej członków. Wystąpienie z tej struktury jest dobrowolne. Rada zbiera się nie rzadziej niż raz na kwartał. Prawo głosu doradczego podczas obrad mają przedstawiciele organów państwowych, organizacji społecznych i organizacji religijnych, które nie wchodzi w skład

Położennja pro Derżawnyj departament u sprawach religij (18.08.2005 r. Nr 770/2005), www.risu.org.ua/ukr/resources/govermentsdoc/ (13.04.2006).

³¹H. Druzenko, Podija roku 2005 y derżawno-relihijnych wzajemynach — jurydycznyj analiz, www.risu.org.ua/religion.and.society/analysis/article8664, (02.03.2006).

³²Patrz: T. Szyszlak, Trony i ołtarze, s. 93.

³³Ukaz Prezydenta Ukrainy pro optymizaciju systemy centralnych orhanij wykonawczoji władzy Nr 1085/2010 wid 09.12.2010 roku.

³⁴Oryginalna nazwa — Wseukrajinska rada cerkow i religijnych orhanizacij.

³⁵N. Belikowa, Miżkonfesijni konflikty.

rady. Ogólnoukraińska Rada Kościołów i Organizacji Religijnych podejmuje uchwały na zasadach konsensusu³⁶ i mają one charakter rekomendacji³⁷. Ponadto działa także Komisja ds. Zabezpieczenia Realizacji Praw Religijnych Organizacji przy Radzie Ministrów Ukrainy.

Źródłem przejściowych problemów między państwem a organizacjami religijnymi stał się wymóg nadania obywatelom numerów identyfikacyjnych dla celów podatkowych³⁸. W latach 1998–1999 Wszechukraińskie Prawosławne Bractwo Cerkwi Ukraińskiej zebrało 16 tysięcy podpisów pod protestem przeciw temu przepisowi, jako sprzecznemu z przekonaniem religijnymi³⁹. Rada Najwyższa Ukrainy odniosła się ze zrozumieniem dla problemu i w lipcu 1999 roku wprowadziła odpowiednie zmiany w przepisach⁴⁰.

Ogólne orientacje polityczne Cerkwi nie zależą od koniunktury. Są raczej stałe i wynikają z fundamentalnych wartości, których zabezpieczenie jest dla danej Cerkwi ważne. Władza, która te wartości popiera czy reprezentuje, zyskuje poparcie. Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego jest naturalnie zorientowana na Rosję, reprezentuje ideę duchowej jedności Słowian (religia jest jedna, a nie państwowa) co, zdaniem hierarchów, nie wymaga powoływania patriarchatu w Kijowie. Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna i Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego nie określa tak wyraźnie swej orientacji, ale jej aktywność wskazuje raczej na kierunek prozachodni⁴¹. Na pytanie o sens funkcjonowania na Ukrainie „Kościoła państwowego” 19% wszystkich badanych odpowiedziało, że jest to celowe, prawie 50% nie popierało tego pomysłu, pozostali nie potrafili udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Na pytanie, czy Cerkiew powinna

³⁶Uchwałę uznaje się za przyjętą, jeśli zaakceptują ją wszyscy członkowie rady.

³⁷Strony internetowe Religijno-Informacyjnej Służby Ukrainy (20.04.2006) <http://www.risu.org.ua/ukr/major.religions/aucro/>

³⁸Zakon Ukrainy pro derżanyj rejestr fizycznych osib — płatnykiw podatkiw, 22.12.1994 r; Postanowa Kabinetu Ministriw Ukrainy pro zachody szczodo zaprowadżennia identyfikacyjnych numeriw fizycznych osib bid 16.01.1997, www.zakon.rada.gov.ua (04.03.2006).

³⁹Interpretowali ten przepis jako realizację apokaliptycznego proroctwa o pieczęci Antychrysta.

⁴⁰Osoby, którym przekonania religijne na to nie pozwalają, zamiast numeru, otrzymują odpowiednią adnotację w dowodzie osobistym. Patrz: Zakon pro derżanyj rejestr fizycznych osib — płatnikiw podatkiw ta inszych obowjazzkowych płateżiw wid 16.07.1999, www.zakon.rada.gov.ua (02.03.2006).

⁴¹Nacjonalna bezpeka i oborona 3, 2004, s. 24.

być zorientowana narodowo, prawie 30% osób odpowiedziało — tak, 53% zdecydowanie — nie⁴².

CERKIEW A POLITYKA

W sposób naturalny wokół Cerkwi skupiały się grupy, które miały różne opinie względem kształtu niepodległej Ukrainy. U podstaw podziału leżały dwa problemy: narodowy charakter państwa (czy Ukraina ma być państwem narodu tytularnego czy politycznego) i jego priorytety geopolityczne (orientacja na Zachód czy ścisła współpraca z Rosją)⁴³. Prowadziło to nieuchronnie do zaangażowania Cerkwi w kwestie polityki i stało u źródeł podziału na Cerkwie „narodowe” i „antynarodowe”. Zwolennicy opcji prozachodniej oraz budowy Ukrainy w oparciu o wartości narodowe związani byli często z Cerkwią grekokatolicką, Ukraińską Autokefaliczną Cerkwią Prawosławną, a po 1992 roku z Ukraińską Cerkwią Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego. Uogólniając, można stwierdzić, że z tymi Cerkwiami sympatyzowały partie skrajnie prawicowe, prawicowe i centroprawicowe⁴⁴. Polityczni oponenti z lewicy i centrolewicy popierali głównie Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego⁴⁵. Fakt poparcia działań Fiłareta przez władze państwowe na początku lat 90. XX wieku (administrację prezydenta Krawczuka, narodowo zorientowanych polityków, środki masowego przekazu związane z władzą oraz określone grupy parlamentarne) równoważył mniejsze zasoby materialne (majątkowe) Cerkwi Patriarchatu Kijowskiego w porównaniu z Cerkwią Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego.

Fiłaret od początku powstania Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego uważał, że kwestia zjednoczenia Cerkwi jest sprawą państwową, ponieważ sama Cerkiew jest „częścią narodowej ideologii” i „praktyki państwowotwórczej”. W sierpniu 1997 roku powiedział: „Kwestia stworzenia

⁴²Ibidem, s. 39.

⁴³Ibidem 10, 2000, s. 44.

⁴⁴Na przykład: Kongres Nacjonalistów Ukraińskich (KUN), Organizacja Nacjonalistów Ukraińskich (OUN), Ukraińskie Zgromadzenie Narodowe (UNA), Społeczno-Narodowa Partia Ukrainy, Ukraińska Partia Narodowo-Konserwatywna, Ukraińska Partia Republikańska (URP), Partia Sobor, Ludowy Ruch Ukrainy (Ruch).

⁴⁵Socjalistyczna Partia Ukrainy, Chłopska Partia Ukrainy, Komunistyczna Partia Ukrainy. Patr.: Nacjonalna безпеka i oborona 10, 2000, s. 45.

jednej, miejscowej Cerkwi Prawosławnej na Ukrainie jest nie tylko problemem Cerkwi. Dlatego te organy, które są odpowiedzialne za bezpieczeństwo narodowe powinny bezpośrednio zająć się tym problemem⁴⁶.

Podczas wyborów prezydenckich w 1994 roku Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego jednoznacznie kojarzono z kandydatem na prezydenta Leonidem Krawczukiem, gdyż był on od początku orędownikiem stworzenia „Kościoła narodowego”, mającego pomóc w budowie tożsamości ukraińskiej⁴⁷. Premiera Leonida Kuczmy w czasie tej kampanii oceniano jako skłonnego do współpracy raczej z Ukraińską Cerkwią Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego. Po zwycięstwie Leonida Kuczmy okazało się, że nie popiera on koncepcji swojego poprzednika, ale też nie jest jednoznacznym zwolennikiem „Kościoła moskiewskiego”⁴⁸. Ukraińska Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego uległa osłabieniu, bowiem w wyborach prezydenckich i parlamentarnych kandydaci wspierający ten odłam Cerkwi ponieśli porażkę. Leonid Kuczma początkowo bardzo chłodno traktował Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego, np. odmawiając Wołodomyrowi (Romaniukowi) spotkania. Rozpoczynając pierwszą kadencję, raczej sprzyjał zjednoczeniu Cerkwi ukraińskiej pod zwierzchnictwem patriarchatu w Moskwie. Wobec wyrównanych sił zwolenników utworzenia Kościoła narodowego i Kościoła moskiewskiego, zwłaszcza po manifestacji siły Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego podczas pogrzebu Wołodomyra (Romaniuka) w lipcu 1995 roku⁴⁹, prezydent Kuczma prowadził bardziej wyważoną politykę religijną i unikał angażowania się w spory pomiędzy Cerkwiami⁵⁰.

⁴⁶W. Jelenśkyj, *Protystojannia*, s. 7.

⁴⁷A. Jurasz, *Ukrajniński Cerkwy i Prezydentki wybory: szljuby z ljubwy i za razrachunkom. A szczo dali? risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/8922/ (04.03.2006)*.

⁴⁸Określenie używane przez Tadeusza A. Olszańskiego, patrz: T. Olszański, *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci*, Kraków 2003, s. 154.

⁴⁹Po śmierci patriarchy Wołodomyra (Romaniuka), wieloletniego więźnia łagrów sowieckich, wierni chcieli pochować go na terenie Soboru Sofijskiego w Kijowie. Wobec faktu, iż jest to muzeum, w dodatku z listy UNESCO, władze nie zgodziły się na pochówek i wyznaczyły ku temu kwaterę na Cmentarzu Bajkowym w Kijowie, gdzie spoczywa wielu zasłużonych. Uczestnicy konduktu pogrzebowego z inicjatywy polityków (w pogrzebie uczestniczyli m.in. były prezydent Leonid Krawczuk i lider Ludowego Ruchu Ukrainy Wiaczesław Czornowił) zdecydowali jednak pochować patriarchę w Soborze Sofijskim. Doszło do zamieszek i walk ulicznych. Wołodomyra pochowano ostatecznie pod murem, przed wejściem na teren obiektu, gdzie spoczywa do dzisiaj.

⁵⁰T. Szyszlak, *Trony i ołtarze*, s. 85–86.

W październiku 1995 roku w Najwyższej Radzie Ukrainy zawiązała się grupa „Za jedyną lokalną Cerkiew” licząca 56 deputowanych.

W kampanii prezydenckiej 1999 roku kwestia religii prawosławnej była wykorzystana przez obu najsilniejszych kandydatów — Leonida Kuczmy i Petra Symonenkę. O ile w przypadku Leonida Kuczmy sięgnięcie po elektorat związany z Ukraińską Cerkwią Patriarchatu Moskiewskiego nie było szczególnie zaskakujące, o tyle przejście od programowego ateizmu komunisty Petra Symonenki ku przyjaznym gestom skierowanym do wiernych i hierarchii Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego było zjawiskiem interesującym. Jako lider Komunistycznej Partii Ukrainy przeprosił pisemnie za prześladowania Cerkwi w okresie sowieckim, wnioskował do prokuratury w sprawie niekonstytucyjności rejestracji Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego.

Nie należy jednak przeceniać roli religii w kwestii preferencji politycznych. Jak wskazuje sondaż przeprowadzony przez Ukraińskie Centrum Badań Ekonomicznych i Politycznych w Kijowie w 2000 roku, wpływ religii na przekonania polityczne deklaruje 11,5% społeczeństwa, 15,2% zaprzecza istnieniu takiej zależności, a 26,8% deklaruje, iż samodzielnie formułuje swoje poglądy polityczne⁵¹.

W kampanii wyborczej w 2004 roku Cerkiew prawosławna odegrała bardzo ważną rolę polityczną, stając się narzędziem w rękach kandydatów i socjotechników. Wiktor Juszczenko nie chciał faworyzować żadnej z grup religijnych, choć jego postać wiązana była jednoznacznie z Ukraińską Cerkwią Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego, do której przynależą. Juszczenko już wcześniej niejednokrotnie deklarował swoją przynależność religijną, ale w czasie kampanii starał się nie zrazić do siebie wiernych innych wyznań, zwłaszcza grekokatolików z zachodniej Ukrainy, na których poparcie bardzo liczył. W czasie gdy Wiktor Juszczenko był premierem, Ukrainę odwiedził papież Jan Paweł II, o czym grekokatolicy niewątpliwie pamiętali i przypisywali Juszczence jako zasługę. Wiktor Janukowycz zabiegał o poparcie konkretnej Cerkwi — związanej z patriarchatem w Moskwie⁵². W czasie zjazdu diaspory ukraińskiej w Moskwie

⁵¹ Nacjonalna безпеka i oborona 10, 2000, s. 46.

⁵² Wiktor Juszczenko także spotkał się z przedstawicielem Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego. Uzyskał błogosławieństwo od metropolity Wołodymyra (Sabodana) 8.11.2004 r. Było to świadomym zabiegiem, który miał udowodnić, że Juszczenko, wbrew propagandzie przeciwników politycznych, będzie popierał nie tylko Kościół, którego sam jest członkiem. Błogosławieństwo miało stworzyć iluzję poparcia, choć błogosławienie kogoś przez duchownego nie jest przecież równoznaczne z udzieleniem mu poparcia.

Wiktor Janukowycz spotkał się z patriarchą Aleksiejem II⁵³. Patriarcha wyraził nadzieję, że Wiktor Janukowycz, będąc prezydentem, poradzi sobie z rozłamem religijnym na Ukrainie. Powiedział: „Mam nadzieję, że naród poprzewas w wyborach”⁵⁴. Przed drugą turą wyborów⁵⁵ — 10 listopada 2004 roku — kanały telewizyjne pokazały metropolitę Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego Wołodymyra (Sabodana), który oświadczył, że Cerkiew, oficjalnie przez niego reprezentowana, błogosławi Wiktora Janukowycza, widząc w nim osobę, która najlepiej będzie kierować krajem. Tym samym metropolita wyraźnie spolaryzował kandydatów i elektorat. Coraz powszechniejsze na ulicach głównych miast stały się pochody wiernych niosących ikony i symbolikę wyborczą Janukowycza. Jeden z ważniejszych odbył się tuż przed drugą turą w Kijowie, gdzie około tysiąca wiernych wyruszyło spod Ławry Kijowsko-Pieczerskiej (należącej do Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego) w kierunku centrum miasta. Orszak z transparentami: „Wierni popierają prawosławnego prezydenta” i „Nasza wiara i nadzieja nie pozwolą Antychrystowi Juszczence wygrać wyborów” pobłogosławił metropolita Wołodymyr⁵⁶. Media związane z Janukowyczem przedstawiały Juszczenkę jako wroga tradycji duchowej Ukrainy, kandydata związanego z konfesją popieraną przez Stany Zjednoczone, Janukowycza zaś jako kandydata, który zagwarantuje jedność państwa i religii oraz pokój i stabilizację. O poparciu metropolity Wołodymyra dla Janukowycza świadczy też reakcja na rzekome błogosławieństwo udzielone Juszczence⁵⁷. Oświadczył on, iż kategorycznie odcina się od relacji z opozycją.

Po drugiej turze wyborów Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego oficjalnie nieco się zdystansowała od polityki, ale nadal organizowano pochody z ikonami w geście poparcia dla Janukowycza. Spektakularnym wydarzeniem było pobłogosławienie przez metropolitę ługańskiego

⁵³ P. Pospjelow, *Rossijskije Ukraincy za Janukowycza*, Krieml — toże, *Niezawisimaja gazieta*, 13.10.2004.

⁵⁴ O. Dmitriczewa, *Priezidient Ukrainy w Rossiji — Wiktor Janukowicz?*, *Zierkało niedieli* 42 (517), 16–22.10.2004. Wiktor Janukowycz był kandydatem popieranym przez Ukraińską Cerkiew Patriarchatu Moskiewskiego, o czym świadczy wykorzystanie prasy religijnej, w której pojawiły się artykuły agitujące, ale zachowujące pozory obiektywizmu. Przez odpowiedni dobór wydarzeń kreowały pozytywny wizerunek Wiktora Janukowycza (np. *Prawosławna gazieta*).

⁵⁵ Pierwsza tura wyborów odbyła się 31.10.2004 r., druga — 21.11.2004 r.

⁵⁶ *Chresnyj chid za Janukowycza*, *Postup* 521, 19.11.2004.

⁵⁷ A. Jurasz, *Ukrajński Cerkwy*.

i starobielskiego Joannicjusza (Kobziewa) pierwszego zebrania przedstawicieli elit politycznych wschodnich i południowych regionów Ukrainy w Sewerodonecku, gdzie zapadały decyzje o utworzeniu autonomii dla tych terenów w razie ogłoszenia Juszczeni prezydentem kraju (tzw. Południowo-Wschodnia Republika Autonomiczna).

Wyniki wyborów pokazały, że społeczeństwo nie kieruje się w swych decyzjach formalną przynależnością do określonego wyznania. Na siedemnaście ukraińskich obwodów, w których wygrał Juszczenko — w czternastu dominuje prawosławie związane z Patriarchatem Moskiewskim. Można więc stwierdzić, że spory dotyczą raczej samych Cerkwi i nie wpływają decydująco na wybory polityczne. Socjotechnicy związani z Wiktorem Janukowyczem przecenili rolę Cerkwi, a sama Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego wiele straciła w oczach społeczeństwa. Silnie angażując się w politykę, w wielu wypadkach jawiła się jako instytucja antyreformatorska, antyekumeniczna i promoskiewska.

Inaugurując swoją prezydenturę, Wiktor Juszczenko uczestniczył w modlitwie ekumenicznej w Cerkwi Sofijskiej w Kijowie. Tym samym postawił Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Moskiewskiego w niezręcznej sytuacji — przed dylematem: modlić się razem czy demonstrować swoją niełojalność. Gest ekumeniczny nowego prezydenta oceniano w różny sposób. Zwolennicy chwalili go za symboliczne pojednanie i zademonstrowanie chęci bycia prezydentem wszystkich obywateli bez względu na wyznanie. Pojawiły się też głosy krytyki, zarzucające prezydentowi łamanie zasady rozdzielności państwa i religii oraz faworyzowanie niektórych odłamów religijnych, gdyż w nabożeństwie nie uczestniczyli przedstawiciele wszystkich konfesji funkcjonujących na Ukrainie⁵⁸.

Jednym z ważniejszych wydarzeń ze współpracy Cerkwi prawosławnej z państwem było oficjalne zaproszenie na Ukrainę przez Ołeksandra Zinczenkę (sekretarza Prezydenta Wiktora Juszczeni) patriarchy Konstantynopola Bartłomieja. Wydarzenie to stało się impulsem do komentarzy o zaangażowaniu władzy państwowej w proces nadania tzw. alternatywnej jurysdykcji kanonicznej Konstantynopola Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego. Najsilniej poczynania te krytykowała Partia Regionów, Socjaldemokratyczna Partia Ukrainy (zjednoczona), Komunistyczna Partia Ukra-

⁵⁸H. Druzenko, Podija roku 2005 y derżawno-relihijnych wzajemynach — jurydycznyj analiz, www.risu.org.ua/religion.and.society/analysis/article8664, (02.03.2006).

iny i Postępowa Socjalistyczna Partia Ukrainy, a więc partie raczej kojarzone z elektoratem ze wschodniej i południowej Ukrainy, gdzie dominuje Cerkiew związana z Moskwą. Wydarzenie to wywołało zaniepokojenie także wśród hierarchów Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego, oznaczać bowiem mogło w dalszej lub bliższej perspektywie uznanie Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego za kanoniczną, a tym samym zmniejszenie wpływów Patriarchatu Moskiewskiego na Ukrainie. Warto wspomnieć o swoistej konkurencyjności Patriarchatu Konstantynopola i Patriarchatu Moskiewskiego. Pierwszy dysponuje przede wszystkim autorytetem historycznym, drugi obszarem jurysdykcji⁵⁹. Patriarchat konstantynopolski, by się wzmocnić, potrzebuje nowych terenów pod swoją jurysdykcją, a Ukraina w tej swoistej rywalizacji ma znaczenie podstawowe⁶⁰. Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna w Kanadzie i USA jest już pod jurysdykcją Patriarchatu Konstantynopolskiego. Przed uznaniem kanoniczności Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego przez patriarchat Konstantynopola patriarchę powstrzymuje obawa przed konfliktem z Patriarchatem Moskiewskim oraz ryzyko, jakie niesie uznanie dotychczas niekanonicznej Cerkwi (obawa o jakość życia duchowieństwa⁶¹, stan oświaty cerkiewnej).

Prezydent Juszczenko nigdy nie krył faktu, iż związany jest z Cerkwią Patriarchatu Kijowskiego, jednak starał się nie demonstrować niechęci wobec innych Kościołów. Jego następca Wiktor Janukowycz, wybrany na początku 2010 roku, wyraźnie skłania się ku współpracy w Cerkwią Patriarchatu Moskiewskiego, czyniąc z niej najważniejszego partnera i odsuwając inne konfesje.

Wielowiekowa tradycja podporządkowania rosyjskiej Cerkwi władzy świeckiej powoduje, że Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Mo-

⁵⁹ Pod jurysdykcją Patriarchatu Moskiewskiego znajduje się ponad połowa wspólnot prawosławnych — z czego ok. połowa to gminy na terenie Ukrainy.

⁶⁰ Według D. Bondarenki możliwe są cztery rozwiązania: 1) uznanie autokefalii UPC PK i UACP i połączenie obu cerkwi — jurysdykcja Patriarchatu w Konstantynopolu (spór z Rosją); 2) rezygnacja z zaangażowania się Konstantynopola na Ukrainie; 3) utworzenie przedstawicielstwa Konstantynopola bez zgody Patriarchatu Moskiewskiego (co wytłumaczono by nieuznaniem przez Konstantynopol jurysdykcji Moskwy nad Ukrainą, gdyż patriarcha Konstantynopola Dionizy IV Muselimes sprzedał w 1686 r. posłom moskiewskim prawo do jurysdykcji nad metropolią w Kijowie); 4) szukanie kompromisu na drodze do utworzenia jednej Cerkwi lub dwóch jurysdykcji na terenie Ukrainy. Patrz: D. Bondarenko, Pro aktywizaciju ucziasti w ukraińskomu cerkownomu żytti Konstantynopolskoho Partiarchatu, <http://risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article%3b8799>, (05.05.2005).

⁶¹ Za ilustrację służy tu choćby przykład Fiłareta.

skiewskiego szczególnie łatwo ulega politycznemu zaangażowaniu, przez co traci swój autorytet. Około 2000 roku zakończył się okres ekstensywnego rozwoju religijnego na Ukrainie (np. w latach 1988–1990 ilość wspólnot religijnych wzrosła o blisko 42%, potem z każdym rokiem rosła już tylko o 5–7%). Teraz Kościoły stają przed nowymi zadaniami ewangelizacyjnymi, koniecznością przystosowania się do potrzeb współczesnego społeczeństwa, procesów związanych z demokratyzacją życia religijnego i politycznego. Cerkiew prawosławna wciąż ma na tym polu wiele trudności. Nie potrafiła należycie wykorzystać odrodzenia religijnego początku lat 90. XX wieku i wciąż traci swe wpływy, choć nadal cieszy się dużym autorytetem. Stosunkowo najlepiej w zmieniającej się rzeczywistości radzą sobie Kościoły protestanckie, Kościół rzymskokatolicki i grekokatolicki, które wypowiadają się na aktualne tematy społeczne, dyskutują o prawach człowieka, inicjują ruchy świeckie w swoich wspólnotach i im sprzyjają.

Na Ukrainie nie ma jednej dominującej religii, z którą utożsamiałaby się większość społeczeństwa. Najbardziej powszechna zdaje się Ukraińska Cerkiew Prawosławna (Patriarchatu Moskiewskiego), ale i ona ma ograniczone wpływy w niektórych obwodach np. iwanofrankowskim, lwowskim, tarnopolskim. Podziały i konflikty w Cerkwi na Ukrainie w dużej mierze odzwierciedlają zróżnicowanie i podziały w społeczeństwie ukraińskim. Zjawisko to wykorzystują politycy, zwłaszcza podczas kampanii wyborczych, odwołując się do konkretnych wyborców i ich odczuć religijnych. Zrównywanie przez niektórych polityków kwestii przynależności do określonego wyznania z problemem lojalności wobec państwa powoduje przykre konsekwencje społeczne i utrudnia dialog pomiędzy Cerkwiami prawosławnymi. Złożona sytuacja w Cerkwi jest wynikiem niejednorodności etnicznej i „różnych tożsamości” obywateli Ukrainy. Religioznawca Wiktor Jelenśkyj uważa, że gdyby społeczeństwo było bardziej jednorodne, ogłoszono by autokefalię bez oglądania się na skutki, bo społeczeństwo poparłoby ten projekt i wymusiło dalsze decyzje.

Na Ukrainie formułuje się naród polityczny, który integruje wszystkie tożsamości obszaru postsowieckiej Ukrainy. Prawosławie będzie musiało temu procesowi sprostać. Władza państwowa nie powinna jednak ingerować w procesy zjednoczeniowe w Cerkwi, ani tym bardziej narzucać żadnego rozwiązania. Jak na razie trudno znaleźć po stronie Cerkwi prawosławnej hierarchów zainteresowanych kompromisem, a to do nich właśnie powinna należeć inicjatywa. Patriarchat Kijowski mówi o zjednoczeniu wokół miejscowej (*Pomisnoji*) Cerkwi, czyli związanej z patriarchatem w Kijowie, na co raczej nie przystanie Cerkiew kanoniczna. Ukraińska Cerkiew Patriarchatu Moskiewskiego wska-

zuje na konieczność „pokajania się” przez winnych rozłamowi i odsunięcia od rozmów Filareta, którego Cerkiew kanoniczna obłożyła anatema.

Przezwyciężenie podziałów w ramach Cerkwi funkcjonujących na Ukrainie będzie niewątpliwie procesem trudnym i długotrwałym. Odległa wydaje się perspektywa stworzenia Kościoła narodowego. Aspirująca do tego miana Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego wciąż ma problemy związane z usankcjonowaniem swojego istnienia. Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna ma zbyt słabą pozycję. Do miana Kościoła narodowego chciał pretendować także Kościół grekokatolicki. Jednak w miarę upływu czasu, stworzenie Kościoła narodowego wydaje się coraz mniej realne, a wobec naturalnych przemian społecznych i procesów tworzenia się na Ukrainie narodu politycznego pytanie: czy jest to potrzebne, staje się coraz mniej aktualne.

Katarzyna Jędraszczyk

ORTHODOX CHURCH IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF UKRAINE IN 1991–2010

Summary

There is no single dominant religion, with which most of the populace would identify. The churches are largely regional in nature. The greatest influence lies with the Orthodox faith, or, to be more precise, its three Orthodox religions — Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. In the institutional aspect, the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate seems to possess the greatest strength. Furthermore, the Greek Catholic and Roman Catholic churches enjoy substantial significance. The Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate and the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, have become, for the politicians as well as for the people, the symbols of two “Ukrainian projects”. At the roots of the division lay the answer to the question whether Ukraine was to be a state of titular or political nation, and what its geopolitical priorities should be (Western-oriented approach, or close cooperation with Russia). Inevitably, this led to the Orthodox Church being involved in the matters of politics and became the source of the split into “national” and “anti-national” Orthodox churches. The adherents of the pro-Western option and supporters of the development of Ukraine based on national values were frequently associated with the Greek Catholic Church, Ukrainian Auto-

cephalous Orthodox Church, and after 1992 with the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate. Their opponents were frequently identified with the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate. The fact that certain politicians equate the issue of belonging to a particular denomination with the problem of loyalty to one's own state, hampers the dialogue among Orthodox churches and does not benefit social consolidation. Overcoming the divisions among Orthodox churches functioning in Ukraine will undoubtedly be a difficult and long-lasting process.

The simultaneous functioning of all Churches for almost twenty years, have become intertwined in the process of formation of a political nation, which subsumes all identities of the post-Soviet territory of Ukraine.

